

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'373.72

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-06>

ВІДТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКА УКР. *ГАРЯЧИЙ* У ПРОЦЕСІ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ

Бечко Я. В., к. філол. н., доцент
Уманський національний університет садівництва
вул. Інститутська, 1, м. Умань, Україна

yanabechko@i.ua

У статті розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів багатозначного прикметника укр. *гарячий* у фразеотворенні сполук із відповідним ключовим компонентом. Установлюються структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантеми досліджуваного прикметника беруть на себе фразеотворчу функцію.

Ключові слова: фразема, фразеотворення, ключове слово, структура, семантема, багатозначність.

REPRESENTATION OF OF THE SYSTEM OF LEXICAL-SEMANTIC VARIANTS OF THE ADJECTIVE UKR. *ГАРЯЧИЙ* IN THE PROCESS OF PHRASEOLOGICAL UNIT FORMATION

Bechko Ya. V., PhD in Philology, associate professor

*Uman National University of Horticulture
Institutska Str 1, Uman, Ukraine*

The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous adjective Ukr. *гарячий* in the process of formation of phraseological units sharing the common key lexical component. The author establishes structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the studied adjective. In modern phraseology the problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system is currently important. The specificity of functioning of polysemous adjective with thermal meaning Ukr. *гарячий* in phraseological units is analysed within the framework of research of the general problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system. The author finds general trends of sense development of this adjective within the structure of idiomatic set phrases sharing the common key lexical component Ukr. *гарячий*. The analysis shows that lexical meanings of the polysemantic adjective Ukr. *гарячий* at the phraseological level are actualized unevenly and selectively. In the structure of nominative and predicative idiomatic phraseological units and comparative phrases the key adjective Ukr. *гарячий* implements almost exclusively its original "thermal" semanteme as a formative one, but its lexical semantemes used in the formation of idioms rarely coincide with its phraseo-derived meanings. Individual semantemes of adjective Ukr. *гарячий* differ with respect to the number of phrasemes they occur in, besides there are many phraseo-derived meanings that don't have the corresponding lexico-semantic variants of adjective Ukr. *гарячий*, though some of them have synonymic lexical meanings. To continue the research of semantic relations between lexical and phraseological levels of the language we should involve to our analysis other parts of speech. This aspect, together with the use of information from other languages is necessary for our better understanding of the role of high temperature characteristics, objects and processes in linguistic world image.

Key words: idiom, phraseological unit formation, key lexical component, structure, semanteme, polysemy.

У контексті антропоцентричної спрямованості сучасного мовознавства дедалі більший інтерес викликає вивчення того, як відображаються у мові різні аспекти чуттєвого (сенсорного, перцептивного) сприйняття людиною дійсності, у тому числі й сприйняття людиною самої себе як частини цілісної, психофізичної реальності. Йдеться не лише про вивчення вербалізації відповідних явищ, тобто не лише про концептуалізацію відповідних почуттів і сприйнять, про ономасіологічне підґрунтя відповідних одиниць, про категоризацію певного перцептивного простору чи про репрезентацію повідомлюваного у тій чи іншій перцептивній перспективі; не менш важливим тут є і дослідження вторинного

застосування одиниць перцептивної семантики, тобто їхнє подальше використання для позначення й витлумачення об'єктів і явищ із інших (у тому числі й інших сенсорних) сфер дійсності. У цьому плані на особливу увагу заслуговує високотемпературна семантика як джерело термічного впливу та пов'язаних із ним тактильних та візуальних відчуттів. Дослідженням термічної лексики та лексико-семантичних груп тих чи інших мов займаються К. С. Верхотурова [1], Т. О. Черниш [2, 3], І. В. Беседовська [4], Д. Шенефельд [5], Я. В. Бечко [6].

У статті ми звертаємося до мовної інтуїції, яка дозволяє відчутти смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням ключової лексики, вжитої в її складі. Багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні через свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі саме у вигляді того з таких варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. Зокрема, ми з'ясуємо зв'язок між значенням фраземи і значенням її ключової лексики, що має високотемпературне значення, укр. *гарячий*.

Мета пропонованої статті – з'ясувати, якою мірою відтворюється система значень прикметника укр. *гарячий* у процесі фразеотворення. Відповідно, поставлено такі **завдання**: 1) з'ясувати, які з семантем, властивих прикметникові укр. *гарячий*, виступають у фразеотворчій функції; 2) до яких структурно-семантичних типів належать ті фраземи, у формуванні яких беруть участь ті чи інші твірні семантими.

Об'єктом дослідження обрано українські ідіоматичні фраземи номінативного та предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступає прикметник укр. *гарячий*.

Предметом розвідки є семантими зазначеного прикметника, що використовуються у процесі фразеотворення.

Як показує проаналізований матеріал лексикографічних джерел, серед фразем, утворених за допомогою тих чи інших лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий*, найбільшу кількість становлять ті, щодо яких фразеотворчу роль відіграв перший, вихідний семантичний різновид ключового слова.

Передусім відзначимо вживання семантеми 'гарячий' в усталених образних компаративних зворотах, таких як: укр. *гарячий, як (мов, наче і т. ін.) хто кинув гарячого приску (на кого) 'хто-небудь раптово відчув сильне хвилювання, збентеження і т. ін.'* [7, с. 121]; *як на гарячому вугіллі 'поводитися дуже неспокійно, реагувати на щось'* [7, с. 121]; *гарячий, як вогонь* [8, с. 576] (*горяче як огонь (як окріп, кіпйиток)* [8, с. 576]); *гаряче, ніби на вогні варилося 'жартівливо про гарячу їжу'* [житомирськ.-поліськ., запис усного мовлення]; *тепер йому так (до обнімання и д.), як грішникові до гарячої сковороди* [8, с. 247]. Одразу ж відзначимо відмінність, що існує між цими прикладами й між порівняннями з назвами вогню: в останніх вогонь виступав як суб'єкт порівняння (формально в тій частині, яка вводиться сполучником типу укр. *ніби, як* тощо). Натомість тут ситуація є іншою: прикметник зі значенням 'гарячий' виражає і як об'єкт порівняння, і те, з чим порівнюється. Крім того, природно, що в останньому випадку цей прикметник не може, на відміну від позначення вогню, виступати самостійно і через те вживається в ролі окреслення опорного іменника (а вся ця атрибутивна сполука може функціонувати тут як частина ширшого словосполучення, що виражає суб'єкт порівняння, пор. укр. *совається, як Ничипір по гарячій сковороді* (іронічне порівняння, яке говорить про неповоротку людину – таку, що й у небезпечних для неї обставинах не здатна діяти швидко) [8, с. 485]). Додамо, що в обстежених джерелах зафіксована найбільша кількість компаративних сполук, у яких семантема 'гарячий' виступає об'єктом порівняння.

Вихідна семантема 'гарячий' виступає також в усталених мовленнєвих формулах: укр. *щоб тебе кров гаряча пила (за п'яництво)!* [8, с. 592]; *сіль тобі в вічі та камінь гарячий (або печина, печені кошенята) у зуби (печина у груді)* [8, с. 374]; *А кусь, горьиче!* 'остерігають

малих дітей, щоби не хапали за огонь. Жартливо також до старшого чоловіка, який легкокомисно вдається в очевидячки небезпечне діло' [8, с. 202]; *совайся, Ничипоре, по гарячій сковороді* (приказка, в якій говориться про когось неповороткого) [8, с. 485]; *'Гаряче!'* – *'Студи, дураче, під носом вітер!'* (варіант *'Коли гаряче, то студи, козаче'* [9, с. 355]) (вирази, за нашими спостереженнями, вживані як звертання-поради, адресовані малим дітям, ще не звичним до гарячої їжі).

Ця ж семантика фігурує у власне паремійних утвореннях, тобто в прислів'ях та приказках: укр. *ні холодно ні жарко* 'кому-небудь все байдуже' [10, с. 211]. Додамо також прислів'я укр. *хто гарячого не бачив, той холодному рад* [8, с. 239] і вже згадане *наш піддячий любить борця гарячий, а як голодний, то їсть і холодний* 'голод – найліпший кухар; кому голод приправа, то смакує страва' [8, с. 147].

Що стосується фразеологізмів інших типів, то розглядана семантика широко представлена серед також уже згаданих утворень стилістично нейтрального характеру – ад'єктивно-субстантивних сполучень, що виражають термінологічне значення. Сюди відносяться, наприклад, такі позначення артефактів, як укр. *гаряча ванна; гарячетягнутий дріт; гаряче тиснення*.

Виразом, що відображує донаукові уявлення про фізіологічне підгрунтя людських емоцій і, відповідно, раніше, напевно, сприймався як традиційний термін, є укр. *гаряча голова (натура)* 'про запальну, нестриману людину' [11, с. 42]. У зазначеному фразеологізмі йдеться не про запальну натуру людини, а про скороминущий емоційний стан, тобто схвилювання чимось чи через щось.

Порівняно невеликим є коло образно-експресивних ідіоматичних фразем, експліцитно маркованих у плані їхнього предикативного характеру (чи синтаксично співвідносних із предикатом), у складі яких семантика 'гарячий' виконує фразеотворчу функцію твірної одиниці (у цих випадках прикметник може виступати в субстантивному вигляді): укр. *під гарячу руку* (*зробити, попадати, нагодитися*) 'у такий час, коли хтось збуджений, розгніваний' [11, с. 140]; *гарячим залізом випікати* 'безпощадно знищити, викоринити' [11, с. 42]; *за гаряче й студене хапати (ухопити)* 'все робити' [11, с. 37].

Усі ці й подібні їм ідіоми вживаються в образно-переносному значенні, але для одних із них є можливим і дослівне прочитання (хоча інколи дещо чи навіть значною мірою умовне), пор.: укр. *під гарячу руку* (*зробити, попадати, нагодитися*); *гарячим залізом випікати*; *за гаряче й студене хапати (ухопити)*. Фразема укр. *горьчогого хотив, кишки му сі збігли* 'говорять про такого, що без ніякої видимої причини стратив апетит, сохне та марніє' [11, с. 203] у своєму дослівному значенні, очевидно, відображує традиційні уявлення народної медицини.

Натомість для інших випадків таке дослівне витлумачення видається неможливим: укр. *до гарячого ще приском сипнути* [11, с. 56].

Порівнюючи з семантемою 'гарячий', участь інших семантем у фразеотворенні є значно обмеженою, тому можна сказати, що відповідні фразеологічні одиниці представлені спорадичними утвореннями, такими як укр. *гаряча пора (гарячий час)* [11, с. 42]. Словосполучення *гарячий час* 'час, коли відбувається напружена діяльність' подано як ілюстрацію до значення укр. *гарячий* 'надзвичайно напружений; який потребує зосередження всіх сил (про час)' [11, с. 37], що, за умови обмеженості кола іменників на позначення інтервалів часу, які регулярно виступають у такому сполученні (пор. *гарячий рік / місяць / тиждень*), свідчить радше про фразеологічний характер останнього; натомість *гарячі жнива*, на нашу думку, як фразеологізм кваліфікувати не можна.

Отже, реалізація окремо взятих лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий* у фразеологічному контексті є вибірковою, загалом відзначаючись беззастережною перевагою вихідного термічного значення.

Обставиною, істотною і в плані впливу на фразеотворчу роль окремих семантем, і в плані визначення кола тих семантем, які беруть участь у фразеотворенні, є певна дифузність основного та похідних значень аналізованого прикметника, що знаходить своє вираження, по-перше, в наявності у вихідній семантемі істотної для її функціонування асоціативно-конотативної смислової периферії, по-друге, у тому, що ієрархічна значеннева структура розгляданого ад'єктива характеризується постійними взаємними переходами від якісного до відносного значення і навпаки; по-третє, у множинній мотивації похідних значень.

Частиномовний характер ключового слова укр. *гарячий*, його приналежність до класу прикметників із властивими йому рисами синтаксичної сполучуваності (валентності) впливає також і на можливість його входження в ті чи інші структурно-семантичні типи фразеологічних сполук.

Крім того, важливим у плані структуризації відношень між сферами лексичної та фразеологічної семантики аналізованого прикметника (отже, і методологічно істотним для вивчення цієї структуризації) є його сполучуваність із іншими складниками фразем, зокрема (у випадку атрибутивних сполук) ступінь обмеженості набору іменників, у сполученні з якими згаданий ад'єктив виступає в похідному значенні: саме те, наскільки широким є коло таких іменників, вирішує, чи маємо ми справу з лексико-семантичним варіюванням тієї самої фраземи, у складі якої прикметник набуває нового фразеологічного значення, чи з вільними словосполученнями, у складі яких відповідний прикметник реалізує певне похідне лексичне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка : дисс. ...канд. филол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 2009. 213 с.
2. Черниш Т. О. Слова на позначення високої температури (на матеріалі української та польської мов). *Польсько-український бюлетень. Київські полоністичні студії*. Київ, 2010. Т. 16. С. 482-495.
3. Черниш Т. О. Терміни народної медицини у складі гнізд із коренями на позначення горіння. *Кодови словенских култура*. Београд, 2008. Број 10. С. 198-206.
4. Беседовська І. В. Семантична природа сенсорних прикметників на позначення температури в сучасній українській літературній мові (на матеріалі поетичних творів Лесі Українки). *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2009. № 46. С. 162-165.
5. Schönefeld D. *Hot, heiß and gorjachij* : A case study of collocations in English, German and Russian. *Phraseology and culture in English*. New York, 2007. P. 137-180.
6. Бечко Я. В. Функціонування полісемантичних слів із термічним значенням у фразеологічному контексті (на матеріалі англійської, німецької та української мов) : монографія. Умань : Візаві, 2013. 218 с.
7. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ : Довіра, 2004. 284 с.
8. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
9. Білоноженко В. М. Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
10. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
11. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. Київ : Радянська школа, 1978. 447с.